

Aan een zijden draad

Hans N. Andriessse

Aan een zijden draad

Herinneringen van een gedeporteerde

MEULENHOF

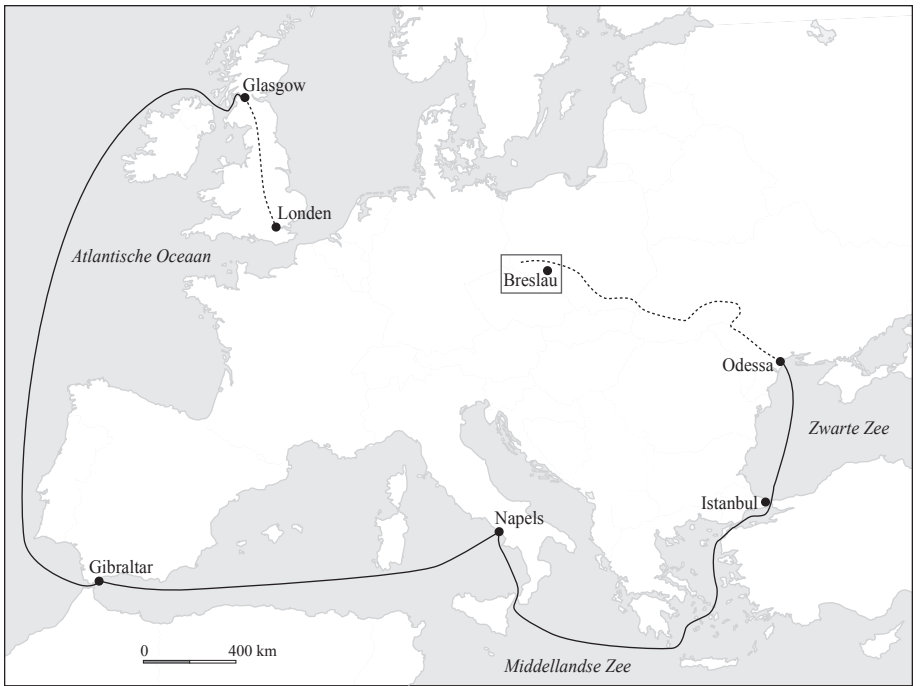
ISBN 978-90-290-9491-7
ISBN 978-94-023-1813-5 (e-book)
NUR 320

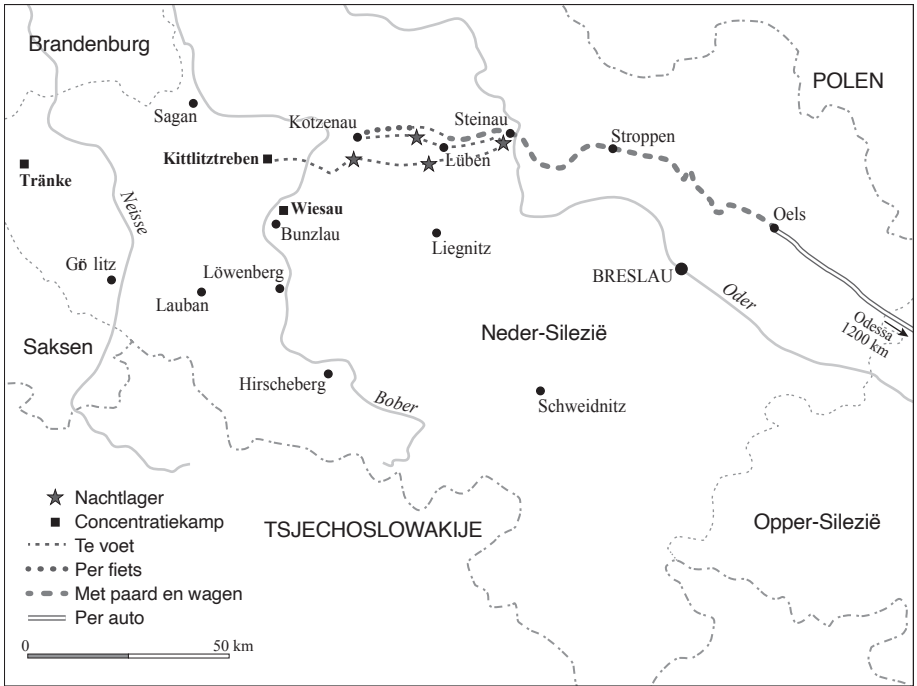
Omslagontwerp: Pinta Grafische Producties
Fotokatern en omslag: privéarchief Madeleine en Frank Andriessse
M.u.v. pag. 10: Beeldbank WO2 – NIOD
Kaarten pag. 5 en 6: © Yde Bouma
Zetwerk: Mat-Zet bv, Huizen

© 1978 Hans N. Andriessse
© 2022 erven Hans N. Andriessse en Meulenhoff Boekeryj bv, Amsterdam

De uitgever heeft ernaar gestreefd alle rechten van derden te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen contact opnemen met Meulenhoff Boekeryj bv, Amsterdam.

Niets uit deze uitgave mag openbaar worden gemaakt door middel van druk, fotokopie, internet of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

Proloog 11

De Zomp 13

Westerbork 20

Sakrau 28

Tränke 41

Wiesau 62

Kittlitzreben 85

Opgang 123

Het leven is een schouwtoneel 149

Quo vadis? 168

Eindfase 180

De weg terug 187

Nawoord van Madeleine Andriessse 249

Bijlage: Woord vooraf bij de eerste druk door dr. L. de Jong 267

Aan mijn vrienden van toen en mijn vrienden van nu,
en aan Jopie, Madeleine en Frank

Proloog

Tijdens de Tweede Wereldoorlog waren er in Duitsland en Polen vele tientallen, zo niet meer kampen die geen gaskamers of crematoria bezaten zoals Auschwitz, maar die te boek stonden als werkkampen en waarin in kleinere of grotere concentraties Joodse gedeporteerden uit vele landen hun slavenarbeid voor het Deutsche Reich dienden te verrichten. Evenals zij die ter onmiddellijke beëindiging van hun leven naar de gaskamers werden gevoerd, waren ook deze slavenarbeiders voorbestemd om nooit meer naar hun inmiddels door de Duitsers in beslag genomen huizen terug te keren. Na hun deportatie vernam in hun land van herkomst niemand meer iets van hen. Met de in andere kampen opgesloten hadden ze, afgezien van een enkele maal incidenteel, geen contact. De anonimiteit had hen opgeslokt.

Van het toeval in welk kamp ze terecht waren gekomen, van het feit of ze in zo'n kamp vrienden hadden of maakten, van hun leeftijd, hun gezondheid en veerkracht, van hun geestelijke weerstand en van nog veel meer omstandigheden, maar vooral van het geluk hing af of ze de kampen zouden overleven.

Het was ook niet voldoende in het ene kamp geluk te hebben maar in het volgende niet. In de staalharde sfeer van de maalstroom van gebeurtenissen waarin ze werden meegesleurd, was het de ene keer van levensbelang om niet te worden gezien, de andere maal om juist wel te worden opgemerkt. Elk ogenblik was waakzaamheid geboden.

In deze kampen, speciaal voor Joden, de naam dragende van *Zwangsarbeitslager für Juden* en na voorjaar 1944, toen ze onder Auschwitz en Gross-Rosen kwamen te ressorteren, die van concentratiekamp, kwamen ook een aantal Joodse Nederlandse mannen en later ook vrouwen terecht. Het waren geen helden, maar ook geen lafaards. Het waren gewone mensen als ieder ander. Slechts zij die het overleefden kunnen getuigen van de waanzin die zo'n kamp belichaamde, van

het onbestaanbare dat in zo'n kamp toch bestond, dat in de onmenselijke omstandigheden daar toch nog wel een lach kon opklinken, dat het voor enkelen toch mogelijk was hun menselijke waardigheid op te houden, al kwamen dan ook daar wel deuken in.

Als ik achteromkijk, lijkt het een film die een ander heeft beleefd, zowel de tijd die ik in die kampen doorbracht als mijn avontuurlijke tocht naar de vrijheid. Mogelijk is het ook mede aan het feit te danken dat ik in die kampen de gebeurtenissen vaak als een film liet voorbijtrekken en er met verbazing naar keek, dat ik me geestelijk niet liet betrekken in de waanzin die zich om mij heen afspeelde en waarin ik medespeler was, dat ik in staat was tweeënhal jaar hel te overleven. Daarom draaien de gebeurtenissen ook als een film voor diegenen langs die het verslag van mijn gang door de diverse kampen lezen, een verslag dat ik grotendeels in 1947 voor het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie opstelde. Een verslag in de tegenwoordige tijd gesteld, omdat ik mijn belevenissen slechts in de tegenwoordige tijd kan neerschrijven. De tijd van toen is nu nog in het heden bij me.

Ter verduidelijking heb ik daarbij hier en daar enkele zijsprongen gemaakt naar achtergronden die slechts na de oorlog bekend werden.

Van de circa 38.500 Nederlandse Joden die reeds in 1942 werden gedeporteerd, drie winters voordat de oorlog zou eindigen, kwamen er 286 terug.

Ik was een van hen, hetgeen betekent dat er nog ergere hellen zijn geweest dan die door mij moesten worden bezocht. Maar mijn verhaal moge u een inzicht geven in hoe het leven was in die vele haast nooit genoemde kleinere kampen.

De eenzame weg die ik, in afwijking van de meeste anderen, naar de vrijheid aflegde, lijkt op zichzelf het scenario voor een film.

Mogen dergelijke scenario's voortaan slechts uit de geest worden geboren en niet gedwongen door de medespelers worden voorgebeeld.

De schrijver

De Zomp

Het is 31 augustus 1942, Koninginnedag, maar er wapperen geen oranje, geen rood-wit-blauwe vlaggen. Honderd jaar voor Christus kwamen de Bataven in ons land, 10 mei 1940 de Duitsers, en die zijn er nog. Ze hebben hun macht, die absoluut lijkt, geconsolideerd en het ziet ernaar uit dat ze hier voor altijd zullen blijven. Toch blijft in het hart van iedere Nederlander de hoop bloeien op een spoedige verlossing. Hebben midden deze maand niet de geallieerden een landing in Dieppe uitgevoerd die die hoop hoog deed oplaaien? De landing verliep even plotseling als ze was gekomen, maar was ze er toch niet het bewijs van dat de Engelsen en Amerikanen voor onze bevrijding aan het werk zijn?

De bezetters gaan echter ongeschokt en onverschrokken verder met hun programma. Het lijkt wel een machine die niet meer te stoppen is. Arrogant lopen de moffen door de Nederlandse straten. En... wat niemand hier weet is dat op 20 januari 1942 op de Wannsee-conferentie door de Duitsers in het diepste geheim besloten is dat de 'Endlösung der Judenfrage' in feite de algehele uitroeiing zal inhouden van alle Joden in heel Europa, voor zover ze voor de Duitse laars bereikbaar zijn. En Nederland zucht onder die laars.

Deze uitroeiing, trouwens de hele terreur van nazi-Duitsland tegen de Joden heeft absoluut niets met de oorlog te maken. Zij staat daar geheel naast. Ze is een uitvloeisel van de nazi-filosofie. De Duitser is de übermensch. Hij is de zelfbewuste meester, de door de *Kultur* gewilde heerser die ver boven alle andere menselijke wezens uitsteekt. *Deutschland, Deutschland über alles, über alles in der Welt*. De anderen hebben zich óf naar hem te schikken óf zullen door hem volledig worden vernietigd. Aan hém is de keus. En zijn keus was reeds ver voor de oorlog om de Joden, die al door de eeuwen heen ook in Duitsland werden vervolgd en vernederd maar zich telkens weer herstelden, nu

uiteindelijk en definitief van voor zijn aangezicht te doen verdwijnen. De oorlog heeft een rigoureuze aanpak mogelijk gemaakt omdat de grenzen om Duitsland en de door dat land bezette gebieden daardoor volledig zijn afgesloten en de daden van de nazi's niet meer door de buitenwereld kunnen worden gezien of gecontroleerd. Reeds jarenlang zijn de anti-Joodse maatregelen van de Duitsers erop gericht de Joden van hun omgeving los te weken, hen te isoleren, en hen daarvoor grijpbaar te maken. Hun anti-Joodse maatregelen treffen de Joden. Niet de anderen. Die anderen leven dus hun normale leven verder. Die worden wel, evenals daardoor trouwens ook nog de Joden onder hen, getroffen door alle beperkingen die de oorlog oplegt en de antigevoelens die de Duitsers door hun daden teweegbrengen, maar wat de Joden moeten ondergaan kunnen ze toch alleen maar zijdelings aanvoelen. De anti-Joodse maatregelen worden trouwens alleen in de Joodse pers gepubliceerd. De gewone pers is zwijgplicht opgelegd en dus gaat het merendeel van de medeburgers van de Joden grotendeels aan het beangstigend dichttrekken van het net om de Joodse Nederlanders voorbij. Ze weten er het fijne niet van en worden op het moment dat de Duitsers toeslaan ook eigenlijk pas geconfronteerd met wat er gaande is.

De zon schijnt fel die dag in een vlekkeloos blauwe hemel. Op een stoffige landweg in de Gelderse Achterhoek loopt een groepje Joodse mannen dat zojuist met de trein is aangekomen. Ook hen omstraalt de zon. Toch torenen hoog boven hun hoofden zware onweerswolken. Onheilspellend langzaam maar onweerstaanbaar is het onweer op komen zetten; eerst een klein wolkje in de vorm van een eerste speciaal op hen gerichte Duitse verordening, toen nog een en nog een, tot de wolken hen geheel insloten en er geen ontkomen meer aan was. Hun bewegingsvrijheid werd beknot, hun werk afgenomen, hun woningen en geld onteigend. Nu is de bui dan werkelijk losgebarsten, op deze stralend zonnige dag. Nu is de vrijheidsberoving begonnen. Maar nog kunnen ze niet geloven dat men hen werkelijk naar het leven zal staan. Wonen ze al niet honderden jaren in Nederland? Zijn ze geen Hollanders? Die Adolf Hitler, die zelf Oostenrijker is, zal het niet wagen zich aan hen als Nederlanders te vergrijpen. Volgens het internationaal recht zal hij dat niet mogen, niet kunnen doen! Ach, ze weten nog niet wat Wannsee-Adolf allemaal kan, ze zullen dat nog aan den lijve on-

dervinden. De marechaussee-agenten die naast hen lopen en die hen bij het kamp De Zomp even buiten Ruurlo moeten afleveren, trachten er de moed in te houden.

’t Duurt niet lang meer mannen! Kop op! Binnen een paar weken is het afgelopen, dan komen we jullie zelf weer ophalen!’

De mannen glimlachen. Zulke woorden geven een mens moed. Tussen de toch angstige en beklemdе gevoelens door bloeit in het hart weer een klein sprankje hoop op. Wie weet hoe snel ze allen weer rustig thuis zullen zitten, hoe spoedig deze boze droom voorbij zal zijn! De zon schijnt immers; het is zomer! Vóór de winter daar is kunnen er grote veranderingen aan het front hebben plaatsgevonden!

Ze komen van alle kanten, uit steden en dorpen, de mannen die deze maanden in opdracht van de bezetter naar de diverse voormalige en voor de ontvangst van de Joden gereedgemaakte werkverruimingskampen, waarin voorheen de werkelozen waren ondergebracht, worden getransporteerd. De vele maatregelen die de bezettende macht tegen hen als speciale groep heeft uitgevaardigd, hebben hen langzamerhand van alle levenswaarden beroofd. Ze hebben erin berust. Alles was te dragen; wat kwam geld of goed erop aan? Zolang men de vrijheid maar behield! Toen kwam echter de oproep voor de werkkampen in Nederland. Enkelen zochten een schuilplaats bij vrienden of kennissen, ofschoon de mogelijkheid tot onderduiken in die tijd nog maar bijzonder klein was. Een organisatie om die onderduik op te vangen was er nog niet. De meesten lieten zich paaien en hadden ook geen andere keus dan te geloven in de belofte van de Duitsers dat zij die in een werkkamp in Nederland zouden worden tewerkgesteld, niet naar Duitsland (men sprak over naar Polen) zouden worden gedeporteerd en dat ook hun gezinnen in de plaats van hun inwoning zouden mogen blijven.

Ikzelf loop zwijgend in de zonneschijn. Wat is er nu nog te zeggen? Ik ben vierentwintig jaar, ongehuwd, en zoals mijn vader, grootvader, overgrootvader en in 1765 mijn betovergrootvader Ruben, zoon van Andries Manuel, die in 1812 de naam Hendrik Ruben Andriessе aan nam, in Brabant geboren. In 1938 kreeg ik, na de hts (toen mts) in ’s-Hertogenbosch te hebben doorlopen, een baan als technisch tekenaar bij de Heemaf in Hengelo, en maakte in die stad veel vrienden, vooral na mijn spoedige toetreding tot de afdeling Twente van de International Friendship League, de IFL, die het devies voerde: ‘Laat

vriendschap helen wat grenzen delen', en die uiteraard door de bezetters werd verboden, maar waarvan het ondergrondse contact tussen de leden al die tijd was bewaard.

Toen de oproepkaart voor het werkkamp kwam verscheurde ik die en dook onder in Hertme bij Borne. Enkele weken hield ik het uit in het piepkleine kamertje waartoe ik, door de omstandigheden gedwongen, de hele dag en bij absolute stilte veroordeeld was. Het verdroot mijn gastvrije gastheer Albert Hilbrink zeer (toen ik op een donkere avond bij hem aankwam zat daar reeds een uit Amsterdam gevlucht echtpaar te wachten op verder transport naar een onderduikadres) dat ik, toen mij, op welke wijze weet ik niet meer, ter ore kwam dat bij het niet opkomen van mij mijn ouders in mijn plaats zouden worden opgepakt, besloot me aan te geven en te voegen naar de wens van de bezetter. Dat die beslissing geen gemakkelijke was is begrijpelijk. Mijn ouders waande ik beveiligd tegen deportatie door de aanwezigheid in het gezin te Eindhoven van mijn zuster die bij Philips werkte. En als er een firma was die iets voor zijn Joodse werknemers deed om hen te beschermen, dan was het die gloeilampenfabriek in het zuiden des lands. Een dag lang ijsbeerde ik door het kamertje en zond een boodschap aan een vriend, verzocht hem om raad. Zijn antwoord: 'Ik kan natuurlijk niet voor je beslissen, maar het lijkt mij ook niet eenvoudig om ondergedoken te zijn en daarbij de gedachte te moeten hebben dat door jouw onderduiken je ouders zouden zijn weggevoerd.' Niemand kon weten of de dreigementen al of niet serieus genomen moesten worden, maar in mijn hart moest ik de vriend gelijk geven. En ach, zo erg zou het toch ook wel niet zijn. Geen mens gelooft in de eigen ondergang. Ik was goed getraind, had louter uit sportiviteit de laatste winters geen jas gedragen, me 's ochtends steeds gewassen in het ijskoude, bijna bevroren water van de lampetkan, en niet ontbeten. En we zouden in Nederland blijven. Dát hadden de Duitsers toch beloofd.

De Zomp, het kamp waarin wij terechtkomen, blijkt niet een van de beste Nederlandse werkkampen te zijn. Lichten in de meeste van die kampen de 'kampcommandanten' de hand met de regels die hen voor de nieuwe kampbewoners zijn uitgereikt, onze commandant wenst daar strikt de hand aan te houden. Eens in de veertien dagen mogen we een briefkaartje schrijven; niet met de kantinebeheerder spreken; we moeten van het plankier af en salueren als de kampcommandant,

voormalig korporaal-kok, ons passeert; we mogen geen pakjes van thuis of vrienden ontvangen. Maar dat laatste doen we toch, en ons briefverkeer is ook veel frequenter dan de kampcommandant vermoedt.

Aan de rand van Ruurlo woont mevrouw Weijler-Kropveld. Haar huis ligt tegenover hotel Avenarius aan een kruising van wegen in de schaduw van lommerrijk geboomte. 's Ochtends, als we zo tegen zevenen naar het werk marcheren, passeren we haar huis. Het werk bestaat uit het onder regie van de Heidemaatschappij verbeteren van het talud van de door de Achterhoekse bossen stromende Baakse Beek, waarbij we meer op onze schoppen leunen dan ongetraind met een volgeladen kruiwagen over een planken straat balanceren. Vlak bij het huis van mevrouw Weijler gekomen lopen twee van ons groepje onder bescherming van de schemer van het groepje weg, de zijdeur in van het huis, leggen onze te verzenden brieven binnen neer en pikken een mand op waarin de naar dat adres gezonden pakjes en post van onze dierbaren zijn gedeponereerd. De voordeur van de textielwinkel uit, en in de schemer vloeit de mand met zijn dragers met het groepje samen, door de circa zestig man in hun midden koesterend en beschermend omsloten. Op het werk aangekomen wordt de inhoud verdeeld, de post gelezen, en verscholen onder de bomen worden de etenswaren op een vuurtje gewarmd en genuttigd. De opzichter van de Heidemaatschappij vindt alles goed, mits we maar niet onder de tien cent per uur komen, af te meten aan de hoeveelheid zand die wordt verzet. Hij is ook degene die 's avonds de mand weer naar het huis terugbrengt. En afgezien van het feit dat we toch maar in een niet zo prettig kamp zitten, ver van huis, en de kampcommandant onder het vaak goedkeurend oog van zijn in het uniform van de Duitse oostfront-chauffeurs (NSKK) gehulde zwager zijn macht demonstreert, gaat gelukkig het spel met de pakjes goed. Tot zo ongeveer de laatste week van september. De korporaal-kok is naar het strafkamp Erika te Ommen gegaan om daar onder Duitse leiding 'het behandelen van Joden' te leren. Zijn plaatsvervanger is nog een graadje erger, heeft klaarblijkelijk al die school doorlopen, en toch is hij ook, evenals de korporaal-kok, een Nederlander.

Op een dag die week wordt onze actie verraden door de nachtwaker die ons 's ochtends op zijn weg naar huis, tijdens onze gang via het

dorp naar het werk, altijd passeert. Onze lotgenoten met de mand zijn nog niet in ons midden teruggekeerd of de plaatsvervangend commandant springt van zijn schuilplaats achter de bomen tevoorschijn, en een voorproefje gevend van wat ons in Duitsland te wachten staat, scheldt hij ons hard schreeuwend in het Duits uit voor alles wat in die tijd in die kringen gebruikelijk was. Aan de ‘Saujuden’ van dragers deelt hij rake klappen uit; al deze ‘verdampte Juden’ dreigt hij met onmiddellijk transport naar een strafkamp. De leider van het groepje, Hess, een man van een jaar of vijfenveertig met een langwerpige gelaat, een speciaal gevormde mond en opgetrokken schouders, een bril op en een slappe hoed, die als zodanig door de eigenlijke kampcommandant is aangewezen, door hem als ‘kapoet’ wordt betiteld, en die zijn bevelen aan ons moet overbrengen, een Duits-Joodse refugie (in de Eerste Wereldoorlog in het Duitse leger meegevochten en drager van het ijzeren kruis) zakt van schrik door de knieën en smeekt om vergeving. Ook hij krijgt zijn portie van de plaatsvervangend commandant die door het dolle heen schijnt te zijn. Zijn stem galmt schel over het overigens stille en schemerachtige kruispunt, onder het doodstil toezien van enkele uit het raam van hotel Avenarius hangende toeschouwers.

De nachtwaker krijgt opdracht ons naar het kamp terug te geleiden en fietst naast ons. De korporaal-kok is klaarblijkelijk weer thuisgekomen, volleerd in het ‘behandelen van Joden’. En dat laat hij zien ook. Urenlang staan we onder zijn geschimp voor zijn woonbarak. En hij heeft in Ommen een leuk spelletje geleerd. Grammofoonplaatdraaien. Gebukt, met de wijsvinger van de ene hand op de grond gedrukt tussen je voeten en de wijsvinger van de andere hand in het oor, en dan draaien. Daar word je duizelig van en dan val je, maar dat is ook de bedoeling.

Ver weg langs de weg naar het dorp verzamelen zich enkele Ruurloërs en zien het schouwspel aan. Het geschreeuw van de kampcommandant klinkt hen luid tegemoet. Ze zijn verontwaardigd en laten dat later de commandant ook merken als hij in het dorp komt om in een cafeetje daar zijn borrel te drinken. Hij moet zijn borrel maar elders halen.

Terwijl we voor de woonbarak staan wordt de SD, de Duitse veiligheidsdienst, in Nijmegen gebeld; de brieven zullen daarheen worden opgezonden; daaronder een brief voor mij van Annie Hommes, waar-

in ze me aanraadt te vluchten; er is bij mijn vrienden altijd plaats en ik heb het recht in mijn eigen land te leven zoals ik het wil. Daar, staande voor die barak, ben ik vast van plan die nacht te vluchten, maar later bedenk ik dat ik dan toch weer even ver ben; dan had ik niet uit mijn schuilplaats hoeven te komen.

De volgende dag worden de beide dragers van de mand, Lange en Süsskind, en de 'kapoet' opgehaald om inderdaad naar het strafkamp Ommen te worden gebracht. De 'kapoet' is echter die nacht uit het kamp gevlucht. De te hulp geroepen politiehonden kunnen hem niet op het spoor komen.

Enkele dagen later, op 2 oktober 1942, breken de Duitsers, zoals ze steeds weer gewend zijn te doen en wat ook tot hun tactiek van de vervolging behoort, hun gegeven belofte en halen alle Nederlandse werkkampen, waaronder het kamp De Zomp, leeg. Het eerste hoofdstuk is afgesloten.

Westerbork

Vrijdagavond 1 oktober waren in De Zomp twee soldaten van de geveesde Grüne Polizei gearriveerd, compleet met hun groene uniformen en stalen helmen en het geweer schuin op de rug. Op mijn voorzichtige vraag aan de commandant (ik was na de vlucht van de vorige door hem als 'kapoet' aangewezen) of dat bezoek weer iets onplezierigs zou gaan inhouden, was het antwoord: 'Nee hoor, die gaan morgen weer weg.' En dat deden ze ook. Met ons.

Onze tocht voert naar Arnhem. De binnenplaats van de Sint-Eusebiusschool aldaar dient ons die nacht als legerstede. Van alle kanten worden naar deze verzamelplaats de mannen uit de diverse over Gelderland verspreide kampen gebracht. De binnenplaats biedt veel te weinig ruimte aan de man of duizend die staande, hurkend of over elkaar liggend daar de nacht moeten doorbrengen. Bepakt, bezakt en beladen met alles wat we in de werkkampen bezaten trekken we als een lange colonne de volgende dag naar het station van Arnhem om in een speciaal klaarstaande trein te stappen die ons naar weer een andere bestemming zal voeren.

Voor de door ons te ondernemen tochten is er geen spoorboekje. Alleen één dirigent, van wie de naam pas na de oorlog bekend zal worden, weet de bestemming. Hij componeert een web van draden die alle via vele knooppunten naar het door de Duitsers gestelde doel leiden. Behoedzaam, zodat de slachtoffers niets weten of vermoeden en steeds hoop blijven koesteren, en ook de buitenwereld het fijne niet ontdekt. De dirigent, Eichmann, zal wel ergens op een papiertje hebben geschreven: 2 oktober 1942 alle Joodse mannen uit de kampen naar Westerbork; de vrouwen en kinderen uit hun woonplaatsen ook daarheen; alle achtergebleven bezittingen als *Liebesgaben* naar Duitsland overbrengen.

Anderhalve kilometer voor het kamp eindigt de spoorlijn, die later

zal worden doorgetrokken. Ieder moet zelf zijn bagage van de trein naar het kamp dragen; is men daartoe niet in staat, dan kan men die in het natte gras langs de weg achterlaten bij de vele honderden draagtassen, rugzakken, koffers en in papier gewikkelde pakketten die daar door voor ons aangekomen transporten zijn achtergelaten.

Westerbork, dat vóór de oorlog door de Nederlandse overheid was ingericht als opvang- en wooncentrum voor de voor de nazi's uit hun land gevluchte Duitse Joden, wordt volgepropt met onze transporten. Het barst bijna uit zijn voegen. Berekend op een capaciteit van drieduizend bewoners telt het kamp op die bewuste dag de grootste bevolking die het ooit zal hebben, circa zeventienduizend man. De gedwongen trek naar het oosten, die langzaam op gang was gekomen, begint nu een grote trek te worden. Westerbork is het doorgangskamp van waaruit de Duitsers onder gebruikmaking van de Joodse Raad het Joodse bevolkingsdeel van Nederland oostwaarts gaan versturen alsof het monsters zonder waarde zijn.

Van de interne organisatie van het kamp, de leefgewoonten van de nog steeds aanwezige Duitse vluchtelingen en de machtsstrijd die in zo'n kamp onontkoombaar is, merken de meeste doorgangers niet veel. Alleen worden we wel geconfronteerd met de Duits-Joodse kampherarchie, die ons op allerlei wijzen registreert, ons transformeert tot kaartjes in een kaartenbak en administratief verzendklaar maakt.

Niemand van de tijdelijke kampbewoners weet wat er verderop zal gebeuren. Men weet alleen dat het reisdoel Polen zal zijn, waar het dus koud is. Men moet zich dus tegen die kou gaan wapenen. Dringende verzoeken aan familieleden en vrienden om vooral warme kleren en dekens te sturen rollen dan ook over Nederland. Want in Westerbork mag weer met de buitenwereld gecorrespondeerd worden. Er is een speciaal postkantoor ingericht. Als je daar in de rij staat zie je de briefjes hangen die tegen de ruiten zijn geplakt om de toekomstige Polen-reizigers te vertellen dat het daar in het oosten wel meevalt. Een van de verzenders heb ik gekend. Hij was een IFL-lid van de afdeling Utrecht. Een Duitse vluchteling die daar verder studeerde. Hij schrijft: 'We moeten hier hard werken maar het is uit te houden.' Plaats van herkomst een onbekend oord: Auschwitz. Misschien een van de weinige briefjes die zijn geschreven en ook zijn verzonden. Maar de toekomstige gedeporteerden putten er moed uit. Het is uit te houden. En dat trekt eenieder die het ziet zich persoonlijk aan. En velen zien het,

want voor het postkantoor staan dagelijks lange rijen kampbewoners te wachten om aan de beurt te komen. Dat hoort bij het gevecht om de stempels, de zogenaamde ‘Sperrin’. Dat gevecht is eigenlijk een strijd voor hen die uit het westen, uit de grote steden zijn gekomen. In de provincie heeft men er niet zo veel weet van gehad dat er allerlei lijsten zijn waarop men met enig geluk of door relaties of voor veel geld kan worden geplaatst. Dat geld heeft men meestal in de provincie niet en voor relaties moet je ook in de grote stad zijn. Ikzelf stuur een telegram naar mijn werkgever, de Heemaf, met het verzoek alles in het werk te willen stellen mij bij de *Rüstungsinspektion* onmisbaar te verklaren en op de lijst van de voor de oorlogseconomie belangrijke krachten te doen plaatsen. Met zo’n verklaring, heb ik gehoord, kun je in Westerbork blijven, hoef je niet weg. Want daar gaat het gevecht om. In Nederland blijven. Hier zitten je vrienden en familie en hier durven de moffen in elk geval niets ergs te doen. Ik hoor niets op mijn smeekbede en kom dus niet op een lijst. Dat die lijsten telkens weer ongeldig worden verklaard, ‘platzen’, en dat dan het gevaar voor doorzending naar het oosten weer in al zijn naaktheid, zijn ongewisheid voor je staat, is op dit moment voor niemand van enig belang. Men klampt zich aan de lijsten vast en leeft hier voor de lijsten en slechts in het heden. Heden is belangrijk. Veertien dagen zijn bijzonder belangrijk. In veertien dagen kan van alles gebeuren. Zeker is dat de oorlog niet lang meer zal duren. Niet lang meer zal kunnen duren. Iedere vogelvrijverklarde in Westerbork is, zonder het misschien diep in zijn hart te geloven, voor eigen lijfsbehoud optimistisch over de snelle afloop van de oorlog. Immers, in deze tijd beginnen de Duitse moeilijkheden bij Stalingrad. Wilde geruchten, latrine-geruchten genaamd, doen de ronde: Amerikanen zijn in Afrika geland, Engelsen in Spanje gedebarkeerd, Zweden en Turkije hebben Duitsland de oorlog verklaard, na een landing bij Calais zijn de Engelsen op weg naar Parijs, en al deze geruchten culminereren in het feit dat de Duitsers alle treinen nodig hebben voor troepenvervoer, dat het voorgaande deportatietransport het laatste is geweest en dat ‘men’ voorlopig in Westerbork blijft.

Ik vertel al dit verheugende nieuws aan een vriend die reeds langer in Westerbork zit, in het gedeelte waarvan de bewoners niet voor directe doorzending in aanmerking komen, want hij is gemengd gehuwd, en dan gelden weer andere regels.

Hij: ‘Ik heb reeds achttien transporten zien binnenkomen, alle

achttien maal zijn de Engelsen in Frankrijk geland en heeft Zweden Duitsland de oorlog verklaard, alle achttien maal zou er geen trein meer uit Westerbork vertrekken en desondanks vertrekken de treinen en gaan de deportaties zonder onderbreking voort.' En dat doen ze.

De zandstraten tussen de vele grote barakken zijn modderig. Maar de enige afleiding is het zoeken naar elkaar en het uitspreken van onze hoop op het hier blijven, of dat het 'daar' toch niet zo erg zal zijn. 's Avonds in het donker klinkt achter een van de barakken het Cabaret der Onbekenden op. In het donker buiten zie je niets, kun je alles vergeten en denken dat het allemaal maar een bange droom is. In de barakken zelf kan dat niet, die zijn propvol en het is er roezemoezig en bovendien koud omdat er niet wordt gestookt. Met z'n tweeën of drieën slaap je in één bed; zelfs de tafels worden beslapen. Enkele neven tref ik in het kamp aan en ook mijn sterk vermagerde oom Hugo en zijn echtgenote tante Eef uit Den Haag, mondain gekleed en charmant als altijd. Zoon Henk is al doorgezonden en dochter Lies is met haar man op de vluchtweg naar Zwitserland gepakt en via Les Lilas bij Parijs naar Duitsland getransporteerd. De jongste zoon Hans is in de Joodse psychiatrische inrichting Het Apeldoornsche Bos. Hij zit in elk geval veilig (denken ze). 'Ach, dan treffen we elkaar daarginds wel weer aan.' Schoolvoorbeeld van ongefundeerd vertrouwen in wat niet zijn zou maar waarin men wenste te geloven. Een ander voorbeeld ervan dat men in Westerbork nog maar weinig op de hoogte is van de komende toestanden in Duitsland en Polen, is het onderzoek op hoofdvluis dat iedere nieuw aangekomene of hij nu hoogleraar is of pasgeboren baby als klein kind heeft te ondergaan. Trouwens, wie in Nederland was wel op de hoogte van wat ons allen daar in Duitsland en Polen ging overkomen? Na de oorlog hebben zelfs de drie van Breda ontkend dat ze wisten wat de gedeporteerden te wachten stond. En zij die op de nominatie stonden om gedeporteerd te worden wilden het eigenlijk ook niet weten, want ook al zouden ze het geweten hebben, dan nog zou er geen ontkomen aan zijn geweest. Geen wapens in hun bezit, door gele sterren voor ieder ander kenbaar, geen manier om illegaal aan de in die tijd noodzakelijke distributiebonnen te komen (toen nog praktisch onmogelijk), en in de meeste gevallen geen geld om illegaal van te leven. Als gebrandmerkte paria's, omringd

door met verordeningen zwaaiende, op brutaal geweld uit zijnde, in het groen geklede Duitsers, blijft voor hen alleen de hoop over dat het 'daar' niet zo erg zal zijn. Twijfel aan wat er daar gebeurt is er te over. Hoe komt het dat de Duitsers ook de zieken en zwakken, de ouden en zeer ouden, zwangere vrouwen, pasgeboren baby's en zelfs zwakzinnigen naar het oosten sturen? Die kunnen toch niet van belang zijn voor de 'Arbeitseinsatz' waarmee de Duitsers steeds weer aankomen. Waarom komen vandaar geen berichten, schrijft er niemand, laat er niemand zijn adres daar weten? Het is waar, ook geen overlijdensberichten bereiken Nederland, zoals wel het geval was in mei-juni 1941, direct na de eerste deportaties naar het concentratiekamp Mauthausen. Mauthausen wordt nog steeds door de Duitsers als dreigement gebruikt. Als je je niet meldt voor de 'Arbeitseinsatz', word je naar dat kamp met zijn afschuwelijke reputatie gestuurd. In dat onbekende oosten is het dus minder erg dan in Mauthausen, en klaarblijkelijk leven ze daar nog allemaal. Hoe, dat weet niemand, en waarom ze daar zijn, wat ze daar doen evenmin. Maar dat Hitler ze allemaal in koelen bloede zou vermoorden zonder dat iemand er hier maar iets van hoort, komt zo onwaarschijnlijk voor dat er niemand is die dat in zijn hoofd haalt. Het mag dan wel hard werken geblazen zijn daar-ginds, maar daarvan ga je niet dood. En heeft *Generalkommissar* Schmidt op 2 augustus niet nog in een rede tot zijn Duitse partijgenoten verklaard: 'De Joden zullen in het oosten de verwoeste steden voor ons moeten opruimen. Maar barbaren zijn we niet. Hun gezinnen zullen ze mogen meenemen.' En dat stelt toch ook weer een beetje gerust.

Ofschoon iedereen probeert zo lang het kan in Nederland te blijven, dus ook in Westerbork, weten zij die op geen enkele lijst staan dat het onontkoombare staat te gebeuren. En dan verwacht men elke nacht dat dát dan de nacht zal zijn dat men zelf aan de beurt is, want de vertrekkende transporten worden 's nachts samengesteld. Als het vereiste aantal niet wordt gehaald, want als er iets is waar de Duitsers steeds de hand aan willen houden is het het aantal, het getal dat de hogere autoriteit op papier heeft vastgelegd, dan worden ter aanvulling de ongehuwde mannen tussen de achttien en veertig opgeroepen. Die moeten zich dan midden in de nacht, als in de barak plotseling het licht wordt aangestoken en allerlei bevelen weerklinken, onmiddellijk aankleden